

РОЗДІЛ VI ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

*I.А. Коляда
(м. Київ)*

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА УКРАЇНСЬКИЙ РУХ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАКЦІЇ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ в 80 – 90-х рр. XIX ст.

Сучасний етап розвитку української державності активізував вивчення проблем, пов'язаних з осмисленням досвіду минулого, котре викликане назрілою необхідністю подальшого саморозвитку національної спільноти й спробою на базі досвіду попередників більш адекватно досягнути історичну ретроспективу. Особливого значення у цьому контексті набуває потреба докладного і всебічного вивчення значення та ролі інтелігенції в історії України. Саме її минуле у сукупному вигляді відображає історичний розвиток усього українського народу, становлення його як самобутньої нації.

Найбільш повно функціональна значущість інтелігенції виявилася в процесі модерного націотворення у XIX ст., оскільки вона, усвідомивши себе провідною силою суспільства, створювала й пропагувала національно-політичні ідеї та залучала до їхньої реалізації інші його верстви. Саме інтелігенція в усіх країнах світу, а особливо у Центрально-Східноєвропейському регіоні, спираючись на такі етнічні чинники, як національна мова, національна література, культурна традиція, відтворена у фольклорі й в історії, створювала впродовж усього XIX ст. концепцію існування націй і народів.

Процес українського модерного націотворення безпосередньо залежав від діяльності інтелігенції, котра, використовуючи досвід своїх європейських колег, творила власну концепцію української нації. Особливе місце в цьому контексті відведено поколінню третьої чверті XIX ст., яке за умови асиміляції економічної й політичної еліти українського суспільства вимушене було перебрати на себе її функції та стати єдиною силою, яка не тільки створювала модель української нації, але й мусила втілювати її в життя.

Актуальність дослідження підтверджується і тим, що сформовані протягом окресленого періоду громадсько-політичні погляди інтелігенції, зокрема вироблені нею методи і форми національно-визвольної боротьби, стали підґрунтям для реалізації державно-політичної ідеї на початку XX ст., котра є безпосередньою попередницею сучасності. Адекватне відтворення громадсько-політичних поглядів тогочасних інтелектуалів може слугувати орієнтиром у процесі формування сучасної національної свідомості.

Попри наявність наукових студій, присвячених висвітленню ідейно-теоретичних надбань тогочасної української інтелігенції з проблеми націотворення, низка аспектів теми потребує деталізації та глибшого обґрунтування. Так, історичному переосмисленню підлягає і питання про участь інтелігенції у процесі формування національної ідентичності й визначення механізмів її впливу на

набуття українською спільнотою уявлень нової якості про себе.

Аналіз окресленої проблематики дозволяє розглянути в історичній проекції деякі важливі аспекти внутрішньої сутності вкрай суперечливих подій української дійсності третьої чверті XIX ст. Здійснити це неможливо без визначення особливостей етнонаціонального розвитку українців та рівня їхньої національної ідентичності. З'ясування становища національно свідомої інтелігенції в українському суспільстві дає підстави зрозуміти те, наскільки вона була спроможною до активної участі у вітчизняному національно-визвольному русі в 80–90-х рр. XIX ст.

Той лідер для Російської імперії відзначений широкомасштабними і кардинальними перетвореннями в економіці, які відбувалися у надзвичайно складних умовах нерівномірного господарського розвитку регіонів, збільшення безробіття, погіршення матеріального становища найменш забезпечених верств суспільства на фоні концентрації й монополізації виробництва та притоку іноземного капіталу¹. Так, реформи, проведені за царювання Олександра II (1855–1881), не забезпечили стабільного розвитку країни не лише в економічній, але й у політичній сферах. Суспільно – політичне життя імперії характеризувалося тим, що ширшала “прірва між володарями і підвладними в межах панівного російського етнічного ядра”².

Не сприяв стабілізації імперської системи й наступний період – часів правління Олександра III (1881–1894) та царювання Миколи II (1894–1917). Самодержавство продовжувало стояти перед дилемою: самому продовжити реформування країни чи стати на шлях жорсткого адміністрування, ризикуючи тим самим підштовхнути суспільство до революційних перетворень “знизу”. Зволікання, непевні заходи царату були ознакою все більшого знесилення системи, що зумовлювало у свою чергу стрімке зростання незадоволення в масах³.

У 80–90-х роки XIX ст. обумовлені загостренням політичних умов у Російській імперії, що значно ускладнювало можливості навіть для легальної національно-культурної діяльності українських громад. У той час продовжувала своє функціонування Київська відновлюються – Одеська й Чернігівська громади. Ці три осередки, не відмовляючись від своїх ідеалів і планів, вимушено дотримувалися принципу – діяти в межах можливого, тобто ще більше законспірували свої справжні наміри, не ризикували в умовах постійних переслідувань вдаватися до відкритих антисамодержавних акцій⁴.

За таких умов громадівці зміщують пріоритети у своїй діяльності, переносячи центр уваги на Галичину, де поступ українського руху полегшувався конституційними свободами та більш сприятливою політичною обстановкою. Так, до Львова в різний час приїжджали й мали контакти з галицькими суспільними діячами О.Я.Кониський, В.Б.Антонович, О.Ф.Кістяківський, П.Г.Житецький та ін⁵. Вони надавали організаційну, фінансову й творчу допомогу в заснуванні періодичних органів – журналів і газет, у створенні науково-літературних товариств, культурно-освітніх осередків, організації серійних видань книг, забезпечували надходження української літератури з Наддніпрянщини в Західну Україну та навпаки, ініціювали взаємне відвідування обох регіонів й ін. У зв'язку з дією сумнозвісного репресивного Емського указу 1876 р., жорстокими утисками і переслідуваннями царською цензурою українського слова наддніпрянські патріоти друкували в західноукраїнських періодичних виданнях, збірниках художні та наукові твори, публіцистичні праці⁶.

Найбільший вплив на український суспільно-політичний рух, культурно-літературний процес у Західній Україні, передусім у Східній Галичині, мав

М.П.Драгоманов. Він постійно прагнув спрямувати західноукраїнських діячів на шлях служіння інтересам трудових верств народу, їхню діяльність у русло демократизму, на захист національно-культурних прав українців із врахуванням загальнолюдських демократичних принципів. Особливо тісна співпраця його поєднувала з І.Франком, М.Павликом (що належали до радикального крила українського руху) й ін. Цей важливий момент у діяльності Драгоманова достатньо висвітлено в історіографії⁷.

Бурхливу громадську діяльність у Галичині розгорнув, особливо з другої половини 80-х рр. XIX ст., В.Б.Антонович, чому сприяли його перебування в Львові у 1880, 1885 і 1891 рр. та особисті контакти з тамтешніми діячами науки й культури. Так, коли в 1891 р. розпочалася підготовка до відкриття у Львівському університеті “кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом на східну Європу”, то посаду завідувача її було запропоновано В.Б.Антоновичу. Спочатку останній планував переїхати до Львова з метою “для досить цікавої і жвавої наукової діяльності”, вважаючи, що вона стане корисною й “для піднесення наукових сил в Галичині”. Його було запрошено на вказану посаду у зв’язку з тим, що він чітко заявив про свій “демократично-русинський” напрям, котрий виключає об’єднувальний панславизм” та “соціалістичний радикалізм”. В.Б.Антонович тривалий час вагався щодо того, чи погоджуватися з запрошенням, чи відмовитися від нього. Нарешті, в 1893 р., зважаючи на різні обставини (стан здоров’я тощо), він вирішив не їхати до Львова й запропонував на посаду завідувача кафедри свого учня М.С.Грушевського, який і зайняв її у 1894 р.⁸

Зусиллями останнього в Західній Україні було згуртовано кращі наукові, літературні та мистецькі сили, творча діяльність яких була підпорядкована національному відродженню України. Грушевський став символом єднання наддніпрянських і західних українців, могутнім каналом творчих зв’язків їх інтелігенції. Про це свідчать листи до нього В.Б.Антоновича, М.В.Лисенка, П.Г.Житецького й інших громадсько-політичних та науково-культурних діячів Наддніпрянщини⁹.

Відаючи належне значенню Галичини у розвитку українського руху, слід погодитися з думкою А.І.Міллера про те, що її роль була багато в чому обумовлена його становищем у російській частині України¹⁰.

Зрозуміло, що політична реакція в Царській імперії позначилася на складі громад, характері їх практичної діяльності останніх, ідейних пошуках їх членів. Прикладом цього може бути несталість складу Київської Старої громади. В цілому її кількість членів зменшувалася. Дехто з громадівців через ідейні розходження, адміністративні заслання, зміну місця проживання й інші причини поступово відійшов від її практичної діяльності (П.П.Чубинський, В.Ковалевський, М.П.Драгоманов, І.Я.Рудченко, О.О.Русов, П.І.Михалевич, А.Подолінський, М.І.Зібер та ін.). Наприклад, М.Леонтович у спогадах писав, що у 1890-х рр. В.Л.Беренштам й І.Ю.Цвітківський, проживаючи в Петербурзі, “не виявляли себе нічим у праці на користь української справи”. Коли першим повернувся до Києва, то відновив “старі зв’язки, знову перейнявся українськими інтересами і взявся за українську роботу: співробітничав у “Киевской старине” та діяльно допомагав В.Л.Науменку її редагувати”. А Ю.Ю.Цвітківський залишився в Петербурзі й, “хоч принципово тримався української платформи, для України робив дуже мало”¹¹.

Тому цілком слушним є ствердження О.Голобуцького і В.Кулика, що за таких обставин старі громади на середину 1890-х рр. фактично не функціонували¹².

Пожвавлення відбулося лише тоді, коли ряди київської старої громади поповнили О.Ф.Кістяківський, Д.Л.Багалій, С.М.Кулябка, Х.Чикаленко,

О.Г.Черняхівський, С.О.Єфремов, І.М.Стешенко та ін. На тому етапі провідну роль у спрямуванні її діяльності відігравали М.В.Лисенко, І.П.Науменко, П.Г.Житецький, В.Б.Антонович й ін. Хоч організаційна єдність громади значно послабилася. Однак усе ж вона продовжувала діяти як напівтаємний осередок. Проте, ідейні позиції її членів мало змінилися.

Разом з ускладненням умов для легальної національно- культурної діяльності відбулася і деяка еволюція ідеологічних та тактичних установок старогромадівців. Так, А.Катренко й Я.Катренко на прикладі Київської громади показали, що демократизм програмних настанов останніх у національному, політичному і соціальному питаннях не змінився. Однак у складних політичних умовах вони вирішили відійти від радикальних ідей (“громадівський соціалізм” та ін.), котрі раніше обґрунтовували й пропагували М.П.Драгоманов та С.А.Подолінський та ін., й не ускладнювати і так не легке своє становище заходами різкого антисамодержавного спрямування. Свідченням цього стало те, що у лютому 1886 р. Київська (стара) громада надіслала Драгоманову листа, в якому заявила, що, зважаючи на жорсткі політичні умови в царській Росії та інші причини, “немає можливості з тими слабкими силами, які є нині, пробувати продовжувати виконання програми, виробленої 10 років тому”. Зважаючи на те, що видані вченим за кордоном книги, брошури й статті політичного характеру з різних причин не мали великого позитивного наслідку, продовжити видання нових праць у тогочасних складних умовах, на їхню думку, було недоцільним. Через це вони вирішили вести справу у себе на Батьківщині в межах можливого у різних сферах і напрямках, турбуючись, головним чином, про виховання співчуваючих людей та створенням таких же груп. Старогромадівці вказали також на слабкі свої фінансові можливості, через що в подальшому, напевно, не зможуть подавати М.Драгоманову матеріальну допомогу¹³. На їхню думку, у таких умовах слід, постійно пам’ятаючи про свої національні й інші суспільні завдання і шукаючи шляхи їх розв’язання, все ж діяти обережніше, зваженіше, в межах можливого до кращих політичних часів¹⁴.

Одним із важливих напрямів у діяльності членів Київської громади в другій половині 80–90-х рр. XIX ст. було продовження фінансового забезпечення, редагування, друкування та розповсюдження журналу “Киевская старина”, котрий був провідним центром організаційного і духовного гуртування учасників українського національного руху й їхніх прихильників та помічників. У своєму розвитку він пройшов ряд етапів і певну еволюцію, найсуттєвішою ознакою якої було посилення на його зміст та характер впливу київських громадівців, а також послідовне й сміливе відстоювання ним національно-культурних прав українського народу¹⁵.

На 1880–1890-ті рр. припадає другий і третій етапи існування “Киевської старини”¹⁶. Так, упродовж цих років вона продовжувала відігравати важливу роль в організації й публікації результатів українознавчих досліджень та гуртуванні національно свідомої інтелігенції. На сторінках журналу опублікували свої праці кілька сотень авторів і кореспондентів. Оскільки часопис був історичним виданням, то у ньому передусім висвітлювалися проблеми минулого українського народу, а також питання суміжних з історією галузей – етнографії, фольклористики, археології й ін. Тут вміщувалися наукові дослідження (статті, замітки, критичні огляди та рецензії тощо) і джерельні публікації. Опубліковані на сторінках журналу праці відображали конкретні події української історії від стародавніх часів до кінця XIX ст. Основний масив історичних творів торкався історії XVI – XVIII ст. Найпоширенішими у ньому були тематичні публікації з різних аспектів політичної, соціально-економічної, духовної історії України, з минулого церкви й міжконфесійних

відносин, краєзнавчі дослідження, біографічні нариси про видатних представників української культури, критично-бібліографічні огляди історичної літератури. В “Киевской старине” широко публікувались актови (універсали, накази, реєстри, рескрипти, ордери) та наративні (мемуари, щоденники, епістолярій, записки мандрівників) джерела, котрі відображали історію України головним чином XVII–XIX ст.¹⁷

А.Катренко й Я.Катренко, проводячи аналогії між “Основою” і “Киевской стариной” зазначають, що як на початку 1860-х рр. перша, такі у 80–90-х рр. XIX ст. друга відіграли велику роль у розвитку українських гуманітарних наук – історії, етнографії, фольклористики, літературознавства, мовознавства, джерелознавства та ін. Опубліковані на сторінках часопису дослідницькі праці значно зміцнили наукову базу патріотичного руху. Національно свідомі вчені своїми творами доводили самотність суспільних, культурних і побутових рис українців, відстоювали право на вживання їх мови у національній науці й літературі. При нагоді вони цілеспрямовано використовували журнал для поширення українських ідей, для формування національної самосвідомості громадськості¹⁸.

У 1880–1890-х рр. київські старогромадівці продовжували збиратися на сходки, на котрих обговорювали ідейно-теоретичні проблеми та практичні питання своєї діяльності. Слід відзначити, що громади 1880–1890-х рр., як і на попередніх етапах своєї діяльності, не набули чіткої організаційної форми та продовжували акцентувати свою увагу на сфері культури. Разом із тим у 1890-х рр. склад їх поповнився новими молодими членами, що сприяло поживленню їх роботи¹⁹.

Новим явищем у діяльності громадівців наприкінці XIX ст. стало створення 1897 р. міжгромадівського об’єднання – Всеукраїнської загальної організації (ВУЗО), яку в історичній літературі інколи називають Загально українською безпартійною демократичною організацією. Остання об’єднала близько 50 відомих із діячів Полтавської та Чернігівської громад, поступово збільшивши членство в них до 150 – 170 чол. (за іншими відомостями, до 400 чол.). У 1901 р. вона зазнала організаційних змін і стала об’єднанням не окремих осіб, а громад, що утворились в різних містах України – Вінниці, Житомирі, Катеринославі, Лубнах, Ромнах, Херсоні тощо²⁰.

С.О.Єфремов відзначав, що ВУЗО була “спількою людей із різною політичною ідеологією, але всі вони приймали національні постулати українства”. О.Г.Лотоцький щодо її характеру писав: “Се була організація безпартійна, що об’єднувала найрізномірніші політичні елементи на засадах демократії та української національності. Вона звела до купи розсіяних так обезсилених у своїй самотності старших людей з молодим поколінням, більш енергійним і вже забарвленим різними політичними течіями. Стик цих елементів у практичній праці на національно-демократичному ґрунті і став тою підготовчою політичною школою, з якої вийшли яснійші політичні прямування, що організувалися в партії”²¹.

У 1880–1890-х рр. з’явився ряд нових угруповань української молоді, котрі, на думку А.Катренка, діяли або під контролем та за допомогою громадівців, або у контактах з ними, або ж самостійно. Історія цих гуртків, зазначав учений, – яскраве свідчення складного процесу оволодіння передовою молоддю прогресивними ідеями свого часу, включення її в український національний рух²².

1890-ті рр. характеризувалися тим, що до останнього залучалося молоде покоління українців, котре, як зазначила Н.Шип, у силу своєї вікової й емоційно-психологічної особливості іноді рішучіше, ніж представники старшого покоління порушувало національні та соціальні проблеми, що хвилювали тогочасне суспільство²³.

Учасники молодіжних гуртків, котрі сміливіше і рішучіше ставили українське національне питання, ніж старогромадівці, намагалися й віднайти шляхи та форми його розв'язання. Характерно, що вони порушували соціальні й політичні проблеми і вказували на методи їх вирішення здебільшого в дусі радикально-демократичних ідей, які тоді ширилися у Російській імперії. Це й обумовило те, що в 90-х рр. XIX ст. намітилася розбіжність стосовно стратегії українського руху між молоддю та старшими представниками громад. Відмовившись від культурно – політичної стратегії М.Драгоманова, не підтримуючи і про австрійської політики В.Антоновича – О.Кониського, Київська стара громада залишилася на невизначених культурницьких позиціях²⁴. Як зазначав Я.Грицак, старшу інтелігенцію займало одне питання – ліквідація Емського указу. Скасування мовних заборон була нав'язливою ідеєю, яка заглушила решту їх. Якщо й говорили про інші політичні права українців, то тільки в дуже туманному і загальному контексті, як про завдання боротьби за “загальні демократичні свободи”²⁵.

За таких умов у середовищі громадівців визрів конфлікт між поколіннями. Сутність його криється в тому, що культурницька діяльність, апологетами котрої були старші представники національного руху, вже не могла задовольнити його молодших представників, громадська діяльність яких розпочалась у 1890-х рр. До того ж, як слушно зауважив Я.Грицак, відсутність власної чіткої політичної програми на тлі успіхів українського руху в Галичині та політичної активності численних російських соціалістичних нелегальних організацій боляче вражала їхні амбіції. Завдяки діяльності молодшого покоління з ідеологічно й організаційно невиразного “українофільського” руху виникають перші українські групи з чіткими політичними вимогами”²⁶.

Поступово у колах демократичної молоді відбувалися консолідаційні процеси, що призведеш до спроби створення всеукраїнської організації “Братство тарасівців”²⁷.

Гуртки демократично настроєних студентів на початку 1890-х рр. діяли в переважній більшості вищих учбових закладів України. Найбільш активно вони працювали у Харкові – великому студентському центрі, де вже багато років функціонували відомі на всю країну університет, технологічний і ветеринарний інститути. Вже в 1890 р. у цих вищих учбових закладах діяли підпільні групи. Прагнучи до об'єднання студентського руху в Харкові, гуртківці у 1891 р. розгорнули серед молоді агітацію за створення в місті громадської їдальні, де б вона могла збиратися та обговорювати свої справи. Активними агітаторами за її створення виступили І.Липа, С.Штейнберг, М.Базькевич. Коли ж місцева поліція заборонила створення їдальні, то гуртківці влаштували на квартирі матері братів Штейнбергів нелегальний гуртожиток, у якому проживали студенти університету І.Липа, М.Ширяєв, Ш.Ляс й ін.²⁸

Однак така діяльність задовольняла далеко не всіх студентів. Певна частина останніх, відкинувши етнографічне українофільство і культурництво як такі, що себе вичерпали, жадала більш рішучих дій проти самодержавства та активної праці на ниві національного відродження України. Саме тому вони радо відгукнулися влітку 1891 р. на заклик О.Русова взяти участь у проведенні перепису нерухомого майна Полтавської губернії, котрим він керував, запросивши собі на допомогу студентів з інших міст України, вбачаючи в цьому кращий метод дослідження соціального стану пограбованого реформою 1861 р. селянства²⁹.

Серед інших для участі у перепису з Харкова до Полтави приїхали І. Липа (університет), М.Байздренко (ветеринарний інститут) та М.Базькевич (технологічний

інститут). Однакові суспільно-політичні погляди зблизили їх із студентом Київського університету В.Боровиком. Він також прибув до Полтави.

Слід відзначити, що серед переписувачів було багато студентів-учасників таємних гуртків Києва й Харкова, які на перший план висували не національну справу, а спільну боротьбу проти самодержавства, створення єдиного фронту революційної боротьби. Вони вважали, що “поки в Росії не настане воля, бодай конституційний устрій, доти ні про які національності і говорити не випадає, бо се ослаблює силу натиску на уряд, роз’єднує сили”. Різко відрізняючись від цих студентів “національним світоглядом”, зазначена вище четвірка не підтримувала з ними ніяких стосунків³⁰.

Працюючи спочатку в Крюкові, а потім у Глинську, І.Липа та троє його товаришів здійснили подорож до Канева. Тут то, – через багато років писав він, – й ухвалили ми заснувати таємне українське політичне товариство і на честь поета й того місця, де ся думка виникла у нас, назвали його: “Братерство тарасівців”³¹.

Після закінчення літніх канікул студенти-учасники перепису роз’їхалися по своїх учбових закладах. Правда М.Байздренко перевівся з Харкова до ветеринарного інституту Дерпта (Юр’єва), а І.Липа ж і М.Базькевич, повернувшись до Харкова, зайнялися справою створення там тарасівського гуртка. Протягом 1892 р. до нього вступили М.Яценко (технологічний інститут), О.Кривко і О.Бурлюк (університет), Д.Дробиш, Олександр Столбін (ветеринарний інститут) та вчитель Харківського земства й колишній товариш Б.Грінченка – Іван Зозуля. Суворо дотримуючись конспірації, “тарасівці, – як записав І.Липа, – приймали до своєї організації дуже обережно, тільки таких людей, за яких були певні, що нікому й ніде в житті не проговоряться про організацію, а тим більше писати про се ні при яких обставинах не будуть”³².

Незабаром тарасівці об’єднали навколо себе досить значний кількісно гурток студентів із різних вищих учбових закладів Харкова ідеями необхідності широкої праці на ниві відродження української культури, подолання неписьменності населення, виживання української мови в побуті, учбових закладах, книгодрукуванні, державних установах України. Цей гурток і згодом отримав назву “Молода Громада”.

Питання про дату заснування “Братства тарасівців” є дискусійним. На думку Н.Шип, вони були своєрідним гуртком у складі Харківської громади³³.

У своєму програмному документі тарасівці відобразили своє бажання “віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гніту, в якому вона зараз перебуває...”. В уяві молодого покоління імперія виступала, як “агрегат часто густо багатьох націй, що ні чим не з’єднані проміж себе, окрім самодержавця... через се ідея панування такого абсолютизму єсть ідея мертва, нація єсть жи-ва істота. Тим то ми змагаємось проти усякого деспотизму, або опікунства, над яким би се не було народом... Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів...”. Негативний вплив імперії на українську націю обумовив прагнення тарасівців до її політичної модернізації шляхом створення “федерального ладу в тих державах, з якими з’єднана українська земля”. Важливим компонентом їх світогляду є уявлення про українську націю, як про цілісну субстанцію, на основі котрої відбувається самоідентифікація. “Для нас, свідомих українців, єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз’єднати одного народу”³⁴.

Отже, програма “Братства тарасівців” містила вимоги широкої політичної автономії України і захисту культурних та соціальних прав її населення, що дозволяє стверджувати про вагомий вплив ідей М.Драгоманова на суспільно-політичні

орієнтації української молоді. Як вказував В.Сарбей, в історії національного руху “Братство тарасівців” стало перехідною сторінкою від структурно малоорганізованого громадівства 1860-х–1880-х рр., до постання українських партій³⁵.

Розглянута програма “Братства тарасівців”, що так і не була втілена в життя, зазначав Ю.Лавров, мала на меті не лише згуртувати українську студентську молодь на національних засадах, а й визначити найголовніші напрями її майбутньої діяльності. Висунуті у ній політичні вимоги, відбиваючи радикалізм та націоналізм пригнобленої нації, відзначалися дуже часто наївністю і надзвичайною нечіткістю формулювань, в значною мірою затемнених культурництвом та ліберальною фразеологією. Справедливим вважаємо висновок дослідника, що за своїм змістом вона досить чітко відобразила той ідейний напрям української інтелігенції 1890-х рр., який у своєму розвитку пройшов шлях від демократичного націоналізму через драгоманівство до лібералізму, що згодом досить виразно позначився в програмах Всеукраїнської загальної організації (ВУЗО)³⁶.

На думку багатьох учених, процес розвитку національного руху другої половини 1880-х–1890-х рр. охарактеризований тим, що громади Наддніпрянської України активно залучилися до наростаючого відповідного руху в Галичині, де були для цього політичні умови. Віддаючи належне значенню Західної України у розвитку останнього, ми погоджуємось із думкою тих дослідників, котрі вважають, що роль Галичини була багато в чому обумовлена становищем його у російській частині України³⁷.

Процес розвитку українського руху в зазначений період у наддніпрянських громадах був пов’язаний із появою молодого покоління поборників національної ідеї, які ввібрали в себе політичні орієнтації найбільш прогресивних попередників, сприяли становленню більш чіткої цілі його федералізації всієї імперії й обумовили неминучість згасання актуальності культурницької діяльності, що засвідчило про перехід всього руху у політичний вимір³⁸.

Разом із тим ученими справедливо зазначається, що процес формування політичної нації в Україні у XIX ст. деякою мірою був ускладнений і уповільнений неприхованою русифікаторською політикою самодержавства³⁹.

Таким чином, культурницька діяльність національної інтелігенції 80–90-ті рр. XIX ст. мала політичну спрямованість, оскільки доведення нею окремішності та самобутності українського народу, який має власну територію, мову, історію, ставило під сумнів ідентифікаційну основу, на котрій трималася тодішня влада, її символи й цінності.

¹ Політична історія України. XX століття.: у 6-ти тт. – Т.1. – К., 2002 – 2003. – С.96.

² Катренко А. Український національний рух XIX століття. Частина II. 60 – 90-і роки XIX ст. – К., 1999. – С.105.

³ Катренко А., Катренко Я. Національно – культурна та політична діяльність Київської громади (60 – 90 роки XIX ст.). – К., 2003. – С.167.

⁴ Там само. – С.167.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С.171.

- 7 Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Л., 1925. – Ч.2. – С.37 – 39.
- 8 Миллер А. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – Санкт-Петербург., 2000. – С.233.
- 9 Катренко А., Катренко Я. Вказ. праця. – С.143.
- 10 Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття. – К., 1996. – С.11.
- 11 Катренко А., Катренко Я. Вказ. праця.
- 12 Там само. – С.153.
- 13 Там само. – С.154.
- 14 Там само.
- 15 Там само. – С.111.
- 16 Палієнко М. Журнал "Киевская старина" в громадському житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Автореферат кандидатської дисертації. – К., 1994. – С.11–16.
- 17 Катренко А., Катренко Я. Вказ. праця. – С.156.
- 18 Там само. – С.175.
- 19 Шип Н. Суспільно – політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії. (XIX ст.). – К., 2004. – С.81.
- 20 Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава., 1932. – Т.1. – С.241.
- 21 Катренко А., Катренко Я. Вказ. праця. – С.136.
- 22 Шип Н. Вказ. праця. – С.79.
- 23 Катренко А. Вказ. праця. – С.136.
- 24 Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С. 499.
- 25 Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX століття. – К., 1996. – С.84.
- 26 Там само.
- 27 Катренко А. Вказ. праця.; Лавров Ю. Зародження українського національного руху в студентському середовищі. // Нарис з історії українського національного руху. – К., 1994. – С.105.
- 28 Лавров Ю. Вказ. праця. – С. 91.
- 29 Там само. – С. 92.
- 30 Там само.
- 31 Там само.
- 32 Липа І. Братство тарасівців. Спомини // Літературно науковий вісник . – 1925. – № – 7 – 8. – С.263.
- 33 Шип Н. Вказ. праця. – С.80.
- 34 Хрестоматія з історії України. – К., 1996. – С.164.
- 35 Сарбей В. Національне відродження України. – К., 1999. – С.208.
- 36 Лавров Ю. Вказ. праця. – С.98.
- 37 Миллер А. Вказ. праця.; Рєнт. О. Україна соборна. – К., 2006. – С.11–12.
- 38 Грицак Я. Вказ. праця.; Шип Н. Вказ. праця. – С.96.
- 39 Шип Н. Вказ. праця.